

Marginalizacja mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej Polskiej na przykładzie powiatu bialskiego

Anna Madej

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

ORCID 0000-0001-7779-3609

Arkadiusz Zawadzki

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

ORCID 0000-0002-7413-7363

Abstract

Marginalization of national minorities in the Second Polish Republic at the example of Biała Podlaska powiat

Marginalization of national minorities in the Second Polish Republic has been primarily discussed in the context of the eastern part of the state and borderland areas. In Biała Podlaska Powiat, located almost in the centre of the country, where the scale of ethnic and nationality-related problems was smaller, one could think that actions aimed at restricting the role played by ethnic and national minorities in the local community, were non-existent. This paper aims at demonstrating that in Biała Podlaska powiat, marginalization of citizens of non-Polish origin also happened, and was, among other, conducted by state and self-government institutions.

In order to reconstruct the nation-related structure of the powiat, Anna Madej and Arkadiusz Zawadzki used available statistical sources and employed related research methods. The examination of the statistical sources showed that deficiency of statistical material indicates marginalization of minorities, as the registration formula used by

Anna Madej, mgr; doktorantka na Wydziale Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, w Instytucie Historii; jest współautorką monografii *Instytut Historii Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach w latach 1991-2019* (2020); autorką artykułów *Struktura demograficzna powiatu bialskiego w latach międzywojennych* („UR Journal of humanities and Social Sciences” 4, 2020); *Przemiany ideowo-polityczne w kwestiach społeczno-gospodarczych w PPR po wyborach parlamentarnych 1947* („Studia Społeczne” 23(4), 2018); prowadzi badania w zakresie historii społecznej i politycznej w wymiarze lokalnym w XX wieku.

anna.madej@uph.edu.pl

Arkadiusz Zawadzki, dr; adiunkt na Wydziale Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach; jest autorem monografii *Gospodarka Południowego Podlasia w latach 1918-1939* (2014), współautorem monografii *Instytut Historii Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach w latach 1991-2019* (2020); współautorem opracowań źródłowych *Źródła do dziejów II Rzeczypospolitej. Tom*

the state institution General Statistical Office, and performed by local administration led to obtaining results inconsistent with the actual situation. It is visible when comparing information earlier than 1818 and the information related to 1940. Additionally, numerous archival sources, both normative and diary ones, testify to realization of consistent policy aimed at Polonization. It seems that regardless of the political party wielding power and the actual state policy trend regarding national minorities, the local state apparatus in Biała Podlaska powiat realized the concept of Polonization of the Ukrainian, Belarussian as well as quite large „local” population. The most drastic example of this was the process of revindication of Orthodox churches by the Catholic Church and using them as churches, public buildings or pulling them down. Efforts were also made to restrict the role Jewish minority in commercial and political life. It required using other methods, since cultural assimilation was impossible in this case. As a result, the number of Jews in the powiat increased much more slowly than in other parts of the country.

Keywords: national minorities, Biała Podlaska powiat, regional history, historical demography, nationality policy

I Programy polityczne, deklaracje ideowe partii i stronnictw politycznych (2010); *Źródła do dziejów II Rzeczypospolitej. T.II Ustrój polityczny II RP* (2013); specjalizuje się w zagadnieniach historii gospodarczej i społecznej I połowy XX wieku i demografii historycznej.

arkadiusz.zawadzki@uph.edu.pl

Facta Ficta.

Journal of Narrative, Theory & Media

Wprowadzenie

Polska w okresie międzywojennym była państwem wielonarodowym. Świadczą o tym przede wszystkim dane demograficzne, wedle których w zależności od roku i sposobu obliczania liczbę Polaków zamieszkujących II Rzeczpospolitą określa się na 64,7% do 69% (Gawryszewski 2005: 247-248, 263-264; *Historia Polski w liczbach* 1994: 157, 163-164)¹. Oznacza to, że pozostałe 31-35,3% oficjalnie nie należało do narodowości polskiej. Dodatkowo zastrzeżenia budzą metody, jakimi zbierano informacje o narodowości mieszkańców. Kwestia ta była już wielokrotnie poruszana w literaturze historycznej (Szturm de Szterm 1973: 664-667; Tomaszewski 1973: 52; 1993: 157-158). Kontrowersje dotyczą głównie województw wschodnich II Rzeczypospolitej oraz pogranicza polsko-niemieckiego, gdzie niejednolita struktura narodowościowa wpływała na sytuację polityczną kraju. Z punktu widzenia interesów państwa polskiego logiczne i pożądane było ograniczenie wpływów mniejszości na różne sfery życia, co wiązało się z ich marginalizacją.

W wypadku powiatu bialskiego położonego w województwie lubelskim i zaliczanego do obszarów rdzennie polskich, rola narodowości niepolskich w życiu społecznym i politycznym wydawać się mogła mniejsza, głównie za sprawą mniejszej ich liczebności. A może to właśnie pomniejszenie w oficjalnie publikowanych danych populacji Ukraińców, Białorusinów czy Żydów było objawem spychania ich na margines? Stanowi to podstawowy problem badawczy niniejszego studium. Przy pozytywnej odpowiedzi na tak postawione pytanie, można podjąć próbę oceny, czy marginalizacja mniejszości narodowych była działaniem celowym.

¹ Pierwsza liczba odnosi się do obliczeń szacunkowych dokonanych na podstawie danych zebranych podczas spisu ludności z 1931 roku, natomiast druga pochodzi bezpośrednio ze spisu z 1921 roku, który jednak nie objął swoim zasięgiem całego obszaru II Rzeczypospolitej.

Mniejszości narodowe w powiecie bialskim według spisów powszechnych 1921 i 1931 roku

Powiat bialski w latach międzywojennych administracyjnie należał do województwa lubelskiego, zaliczanego do krupy województw centralnych. Od wieków obejmował tereny, które stanowiły pogranicze pomiędzy zwartymi obszarami zasiedlenia polskiej i ruskiej grupy etnicznej. Nieco później pojawili się tam Żydzi, Tatarzy, Niemcy, a z Rusinów zaczęły kształtować się nowoczesne narody Rosjan Białorusinów i Ukraińców. Wszystko to wpłynęło na strukturę narodowościową powiatu w latach międzywojennych. Dodatkowym czynnikiem były przemieszczenia ludności wywołane I wojną światową oraz same działania wojenne odbywające się podczas tej oraz kolejnej wojny, polsko-bolszewickiej. Miały one bezpośredni wpływ na wyniki przeprowadzonego w 1921 roku spisu powszechnego (Madej 2020: 33). Ewakuacja części mieszkańców powiatu w 1915 roku i wywiezienie ich w głąb Rosji spowodowało, że nie wszyscy zdążyli wrócić do kraju przed końcem 1921 roku (Górny 1939: 119; Cabaj 2001: 88). Porównując liczbę mieszkańców powiatu bialskiego sprzed pierwszej wojny światowej wynoszącej w 1909 roku sto siedemnaście tysięcy osiemset osiemnaście osób do liczby określonej na podstawie danych spisowych widoczny jest ubytek wysokości 28% (Górny 1939: 119). Także informacje ze spisu powszechnego z 1931 roku (*Statystyka Polski* 1938: 2-3) potwierdzają silny ruch migracyjny w powiecie po 1921 rokiem. Przede wszystkim wskaźnik przyrostu naturalnego w powiecie bialskim w dziesięcioleciu 1921-1931 wyniósł 37,4%, podczas gdy w województwie lubelskim kształtował się na poziomie 18,2%, a więc ponad dwukrotnie niższym. Można tutaj założyć, iż dodatkowy² przyrost liczby mieszkańców w powiecie bialskim związany był właśnie z przemieszczaniem się ludności.

Odrębnym zagadnieniem, na które trzeba zwrócić uwagę jest psychologiczny aspekt wojny polsko-bolszewickiej i polskiego w niej zwycięstwa. Niewykluczone, że pewne grupy ludności zamieszkujące powiat mogły w spisie powszechnym podać narodowość polską w celu manifestacji lojalności wobec nowo powstałego państwa polskiego, a także być może uchronić się przed oskarżeniami o ewentualną współpracę z bolszewikami. Chodzi tutaj głównie o mniejszość żydowską. Z drugiej strony mogły się zdarzyć naciski ze strony władz administracyjnych na przedstawicieli mniejszości narodowych,

² Odejmując od wartości przyrostu naturalnego w powiecie bialskim – 37,4% przyrost naturalny w województwie lubelskim – czyli 18,2% – otrzymuje się wielkość 19,2%. Dodatkowy przyrost naturalny spowodowany migracjami mógł objąć wedle szacunkowych obliczeń 18-19% w dziesięcioleciu 1921-1931.

aby deklarowali się oni jako rodowici Polacy. W efekcie uzyskany w 1921 roku obraz struktury narodowościowej wydaje się mocno problematyczny. Z opublikowanych danych wynika, iż 82,1% stanowili Polacy, natomiast 17,9% mieszkańców to przedstawiciele mniejszości narodowych (*Statystyka Polski 1927*: 24-25). Tymczasem w powiecie łącznie jedenaście tysięcy sto pięćdziesiąt osób podało, że wyznaje judaizm, a liczba ta stanowiła 19,4% ogółu ludności. Z prostego rachunku wynika więc, że 1,5% (około dziewięciuset osób) mieszkańców powiatu, będących rodowitymi Polakami, wyznawało judaizm. Jest to niezwykle mało prawdopodobne. A przecież było jeszcze 16% prawosławnych i 2% przedstawicieli innych wyznań. Również 2,7% Rusinów wydaje się liczbą zaniżoną, skoro w 1910 roku Rosjanie doliczyli się na terenie ówczesnego powiatu bialskiego 32,7% Rosjan i „Małorusinów” (Ukraińców, Białorusinów, „tutejszych”, dawnych unitów; Górny 1939: 144). Niewątpliwie liczba ta również była przesadzona, ale rozbieżność jest zbyt duża, aby którąkolwiek ze skrajnych wartości traktować jako rzeczywistą.

Mając na uwadze powyżej przedstawione zastrzeżenia, trudno jest traktować oficjalne wyniki przeprowadzonego 30 września 1921 roku spisu powszechnego w kwestii struktury narodowościowej powiatu bialskiego za odpowiednie dla całego okresu dwudziestolecia międzywojennego. Także w historiografii za bardziej reprezentatywne uznaje się dane ze spisu powszechnego z 9 grudnia 1931 roku (Tomaszewski 1985: 26; Tomaszewski 1993: 158). Zrezygnowano w nim z bezpośredniego pytania o narodowość, gdyż okazało się, że nie zawsze było ono właściwie rozumiane. Nader często utożsamiano bowiem narodowość z obywatelstwem, co tłumaczyłoby między innymi przywoływane powyżej nieścisłości. Problemem była również nieumiejętność określenia przez ludzi, do jakiej właściwie narodowości należą (o występowaniu tego zjawiska w powiecie bialskim pisze między innymi Kolasa 2007: 15). Aby wyeliminować nieporozumienia, postanowiono w kwestionariuszu spisowym z 1931 roku umieścić pytanie o język ojczysty. Z perspektywy czasu rozwiązanie to również okazało się nieprecyzyjne. Obecnie niewielu historyków przyjmuje bez zastrzeżeń liczby zawarte w opublikowanych zestawieniach o strukturze ludności według języka ojczystego.

Faktem, który w stosunkowo największym stopniu komplikuje wykorzystanie kryterium językowego do określenia przynależności narodowej jest to, że w powiecie bialskim, od lat zamieszkiwanym przez różne grupy etniczne, dochodziło do stopniowej asymilacji kulturowej. Przejawem tego było między innymi powszechne używanie mowy polskiej, która stawała się niejednokrotnie językiem codziennego użytku, wyniesionym z domu rodzinnego, przy zachowaniu starej wiary i zwyczajów. Mimo wszystko spis ludności według języka ojczystego musi stanowić punkt wyjścia do wszelkich analiz.

Natomiast do weryfikacji i uzupełnień obliczeń dotyczących struktury narodowościowej użyta może być statystyka wyznaniowa, która w tej sytuacji jest właściwie jedynym materiałem porównawczym.

Statystyka urzędowa z 1931 roku wykazała na obszarze powiatu bialskiego 91,6% osób, których język ojczysty był językiem polskim (tabela 1). Mieszkańców, którzy deklarowali jako język ojczysty jidysz, było w powiecie 5,6%, a językiem hebrajskim posługiwało się 0,5% osób. Używanie języka ukraińskiego jako języka ojczystego (*riđna mowa*) podało 1,8% ludności (2129 osób), natomiast językiem ruskim, białoruskim i rosyjskim posługiwało się zaledwie 0,4% ludności. Jeszcze mniejszy odsetek stanowili mieszkańcy używający języka niemieckiego i innych – odpowiednio 0,01% i 0,09%.

język ojczysty	liczba ludności	%
polski	106467	91,6
ukraiński	2129	1,8
ruski, białoruski, rosyjski	461	0,4
niemiecki	6	0,01
jidysz	6506	5,6
hebrajski	555	0,5
pozostałe i niepodane	142	0,09

Tabela 1. Struktura ludności powiatu bialskiego według języka ojczystego w 1931 roku

Opracowano na podstawie: *Statystyka Polski 1938*: 33-35.

Uznając wyniki statystyki językowej za odzwierciedlający strukturę narodowościową, otrzymalibyśmy wynik, wedle którego w powiecie bialskim liczba osób narodowości polskiej byłaby wyższa od tej w województwie lubelskim i na terenie południowego Podlasia – odpowiednio 91,5% wobec 85,6% i 87,4% (*Statystyka Polski 1938*; 26; Zawadzki 2014: 421). Także w stosunku do 1921 roku podany odsetek zwiększyłby się o aż 9,5 %. Jest to mało prawdopodobne. Wystarczy tylko skonfrontować przytoczone informacje ze statystyką wyznaniową. Najbardziej charakterystyczne jest to, że wedle tej ostatniej (Tabela 2) w powiecie bialskim było w 1931 roku czternaście tysięcy dwustu osiemdziesięciu ośmiu wyznawców judaizmu, co stanowiło 12,3% ogółu mieszkańców. Powtarza się więc sytuacja z 1921 roku, kiedy to duża część osób z mniejszości narodowej żydowskiej traktowała język polski jako język ojczysty. Było ich nawet więcej niż deklarujących jidysz i hebrajski. W efekcie, w wypadku mniej-

szości żydowskiej jej liczebność można, z racji hermetyczności ich środowiska, odnieść bezpośrednio do liczebności wyznawców judaizmu, z niewielkim odchyleniem na nielicznych konwertytów. W ten sposób Żydzi stanowili najliczniejszą grupę wśród mniejszości narodowych w powiecie bialskim, wynosząca około 12,3-12,4% ogółu jego mieszkańców.

wyznanie	liczba ludności	%
rzymsko-katolickie	82647	71,1
greko-katolickie	523	0,4
prawosławne	18192	15,7
ewangelickie	333	0,3
inne chrześcijańskie	132	0,1
starozakonne	14288	12,3
inni niechrześcijanie i niepodane	151	0,1

Tabela 2. Struktura wyznaniowa ludności powiatu bialskiego w 1931 roku

Opracowano na podstawie: *Statystyka Polski 1938*: 30-32.

Wedle statystyki językowej drugą pod względem liczebności mniejszością narodową byli Ukraińcy, stanowiący 1,8% ogółu. W tym wypadku posłużenie się statystyką wyznaniową w celu skorygowania podanego powyżej wskaźnika jest bardziej problematyczne. Przede wszystkim ludność ukraińska była wyznania prawosławnego i grekokatolickiego, a nawet katolickiego, a dodatkowo do tych samych kościołów należeli Białorusini i Rosjanie. Przeprowadzenie ściśle precyzyjnych podziałów jest tutaj niemożliwe, ale narzuca się spostrzeżenie, iż liczebność mniejszości narodowych ukraińskiej, rosyjskiej i białoruskiej w statystyce językowej jest zdecydowanie niedoszacowana. Tym samym można ją uznać za przejaw działań zmierzających do marginalizacji tych mniejszości, bowiem to właśnie kryterium językowym posługiwały się władze państwowe chociażby przy organizowaniu systemu szkolnictwa.

Mniejszość żydowska

Ludność narodowości żydowskiej zamieszkiwała głównie ośrodki miejskie oraz kilka większych osad, takich jak Łomazy, Konstantynów, Kodeń, Piszczac czy Rossosz. Według informacji zebranych przez Bolesława Górnego,

tereny czysto wiejskie, czyli niebędące miastami i osadami, zamieszkiwało w 1938 roku tylko trzystu piętnastu Żydów. Co interesujące, ten sam autor podaje, że w końcu 1938 roku liczba osób narodowości żydowskiej w powiecie bialskim wyniosła czternaście tysięcy osiemset pięćdziesiąt, a w rezultacie spadek ich odsetka do 11,4% (Górny 1939: 146).

Z racji odrębności kulturowej ludności żydowskiej nie można było przypisać do innej mniejszości, a i zaliczenie ich do narodowości polskiej, nawet po przejściu na chrześcijaństwo, często nie wchodziło w rachubę. Stąd też biorą się w miarę precyzyjne szacunki liczebności tej mniejszości. Nie tworzyli w skali kraju znacznej siły politycznej. Co innego w wymiarze lokalnym. Charakterystyczną cechą mniejszości żydowskiej było to, że stanowili w przeważającej mierze społeczność miejską. W niektórych miastach byli wręcz większością. Na przykład spis powszechny z 1921 roku wykazał, że w powiecie bialskim 52,9% mieszkańców miast (Białej Podlaskiej i Terepola) stanowiły osoby wyznania mojżeszowego (wedle kryterium narodowościowego było to 47,1%; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* 1924). Interesujące, iż wedle danych administracyjnych z 27 maja 1924 roku liczebność gminy żydowskiej w Białej Podlaskiej określono na dziewięć tysięcy czterysta osiemdziesiąt dziewięć osób, co było wartością wyższą niż dla całego powiatu trzy lata wcześniej (APL, SPB 199: 3; Zaporowski 1989: 271). Potwierdzałoby to zatem wyżej przedstawioną tezę o celowym zatajaniu swojej narodowości przez Żydów w czasie spisu powszechnego w obawie przed represjami.

Stanowiąc większość w stolicy powiatu, ludność żydowska powinna mieć duży wpływ na zarządzanie miastami. Tymczasem w Białej Podlaskiej nigdy nie udało się jej przedstawicielom zdobyć większości w Radzie Miejskiej. Najbliżej byli w 1923 roku, gdy uzyskali jedenaście na dwadzieścia cztery miejsca. W wyborach 1927 roku zdobyli dziesięć, w 1928 posiadali już tylko osiem miejsc w Radzie, a w czasie wyborów w 1933 i 1938 roku uzyskali jedynie po cztery mandaty na dwadzieścia cztery miejsca w Radzie (Zaporowski 1989: 282). Nie wydaje się też, aby społeczność żydowska miała szansę na obsadę stanowiska burmistrza. Z biegiem czasu spadł również udział ludności żydowskiej w strukturze narodowościowej Białej Podlaskiej do 37% w 1938 roku (Górny 1939: 146; Zaporowski 1989: 271) i stąd po części może wynikała zmniejszona reprezentacja we władzach miejskich. Jednak w latach trzydziestych przedstawiciele żydowscy stanowili zaledwie 12,5% składu całej Rady, czyli właściwie wpływ na sprawy miasta znalazło się poza granicami ich możliwości.

Sam proces zmniejszenia się odsetka Żydów w mieście miał znamiona marginalizacji tej społeczności. Biała Podlaska bowiem w okresie międzywojennym odnotowała znaczny wzrost liczby ludności, sięgający 160%, z dwu-

nastu tysięcy dziewięciuset sześćdziesięciu sześciu w 1921 roku do dwudziestu tysięcy siedmiuset czterdziestu trzech w 1938 (*Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku* 1923: 300; Górny 1939: 149). Tymczasem liczba mieszkańców narodowości żydowskiej zmalała z sześciu tysięcy ośmiuset siedemdziesięciu czterech do sześciu tysięcy siedmiuset dwudziestu pięciu, co było sprzeczne z ogólnokrajowymi tendencjami, wedle których przyrost naturalny wśród mniejszości narodowych był wyższy niż wśród ludności polskiej. Przyczynę takiego stanu rzeczy należy widzieć zmniejszaniu się miejsc pracy dla Żydów w mieście. Rosło wprowadzić zatrudnienie w organach administracji różnych pionów, ale były to stanowiska na ogół niedostępne dla ludności żydowskiej. Podobnie w powstałej w 1923 roku Podlaskiej Wytwórni Samolotów w zdecydowanej większości pracowali Polacy (Zawadzki 2014: 545)³. Przynajmniej część decyzji o zatrudnianiu podejmowana była na podstawie ogólnych dyrektyw, których założeniem było maksymalna polonizacja wybranych sektorów gospodarki. Tym samym ograniczano rolę mniejszości żydowskiej w gospodarce Białej Podlaskiej i powiatu (Zaporowski 1989: 283).

Mniejszość ukraińska

Drugą pod względem liczebności mniejszością narodową w powiecie bialskim byli Ukraińcy. Oszacowanie jej wielkości nastrocza jednak bardzo dużych problemów. Zarówno informacje pochodzące ze statystyki językowej, jak i narodowościowej wykazują cechy pomniejszania stanu tej społeczności. W 1931 roku na podstawie języka ojczystego ustalono odsetek ludności ukraińskiej w powiecie bialskim na 1,8% (tabela 1). Dziesięć lat wcześniej było 2,7% mieszkańców powiatu narodowości rusińskiej (*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* 1924). Dla porównania, Bolesław Górski, pełniący funkcję wicestarosty, mający dostęp do danych urzędowych odnośnie poborowych, przytacza dane na temat ich narodowości i języka macierzystego z lat 1937-1938. Według nich narodowość ruską zadeklarowało 0,7% poborowych, naro-

³ O ile w latach 1930-31 w Podlaskiej Wytwórni Samolotów pracowało przeciętnie około sześciuset osób, w latach 1932-1933 około trzy tysiące czterysta pięćdziesiąt osób, to w latach 1936-1937 już tysiąc dwieście osób. Jako że w 1938 roku była to już firma państwowa i należąca do sektora zbrojeniowego, mało prawdopodobne było, aby zatrudniano tam w większości robotników należących do mniejszości narodowych (w grę wchodził właściwie tylko Żydzi, w większej liczbie zamieszkujący Białą Podlaską). Inną kwestią było to, że część wykwalifikowanych robotników (czasem wraz z rodzinami) trzeba było niewątpliwie sprowadzić z zewnątrz, a że byli to głównie Polacy, zwiększali tym samym udział ludności polskiej w strukturze narodowościowej powiatu.

dowość ukraińską – 0,2%, narodowość prawosławną–miejscową 1,8%. Jeżeli chodzi o język macierzysty to 1,2 % poborowych podało język ruski, a 3,1% język „miejscowy-prosty”. Co dziwne, żaden z poborowych nie podał jako macierzystego języka ukraińskiego (Górny 1939: 145-146).

Trudno powyższe badania uznać za miarodajne. Po pierwsze dotyczyły wąskiej grupy dwóch, może trzech roczników poborowych. Były to osoby młode, które pobierały edukację w niepodległej Polsce i w związku z tym miały większą styczność z językiem polskim niż pokolenie sprzed pierwszej wojny światowej. Po drugie należy wziąć pod uwagę sytuację, w jakiej młodzi ludzie musieli określić swoją narodowość i język macierzysty (wyznanie określono na podstawie metryk urodzenia). Wprawdzie Górny zastrzega, że informacje o języku i narodowości wpisywano na zasadzie „swobodnej deklaracji poborowego” (Górny 1939: 146), ale czy rzeczywiście była ona zupełnie „swobodna”? Młodzi ludzie stawali przecież przed urzędnikami cywilnymi i wojskowymi komisji poborowej państwa polskiego, o których wiadomo było, że nie są przychylni mniejszościom narodowym, szczególnie ukraińskiej (Chojnowski 1979: 201-204; Chojnowski 1986: 190-192, 196; Kolasa 2007: 21-27), a więc naiwnie byłoby sądzić, że nie miało to wpływu na odpowiedzi stających do poboru. Tym bardziej, że dotyczyło to okresu, w którym przeprowadzono akcję likwidacji nadliczbowych cerkwi prawosławnych. W powiecie bialskim rozebrano budynki cerkiewne w Białej Podlaskiej, Kijowcu, Konstantynowie, Kostomłotach, Międzylesiu i Zahorowie (Kolasa 2007: 25-26). Takie działanie jasno określało kierunek polityki narodowościowej państwa i bez wątpienia miało wpływ na zachowanie miejscowej ludności, a już z całą pewnością było przejawem marginalizowania mniejszości przez instytucje państwowe i samorządowe.

Zastosowanie jako weryfikacji danych statystyki wyznaniowej jest również problematyczne. W skali całego kraju Ukraińcy w przeważającej mierze byli wyznania prawosławnego i grekokatolickiego. Podobnie sytuacja wyglądała w powiecie bialskim, ale trzeba pamiętać, że wśród prawosławnych i grekokatolików znajdowali się również przedstawiciele mniejszości rosyjskiej, białoruskiej oraz osoby narodowości polskiej, jak również całkiem liczna grupa ludności „tutejszej”. Ci ostatni najczęściej byli przez instytucje państwowe i samorządowe (starostwa powiatowe, urzędy miast i gmin) zaliczani do narodowości polskiej. O ile grekokatolicy stanowili ledwie 0,4% populacji powiatu, przez co mieli niewielki wpływ na jego strukturę narodowościową i w rzeczywistości zapewne w przeważającej mierze byli narodowości polskiej, to wśród prawosławnych sytuacja była o wiele bardziej skomplikowana.

W 1931 roku osoby wyznania prawosławnego w powiecie bialskim stanowiły 15,7% ogółu mieszkańców – łącznie osiemnaście tysięcy sto dziewięćdziesiąt dwie osoby. Wspominany Bolesław Górny podaje, iż w koń-

cu 1938 roku prawosławnych było w powiecie osiemnaście tysięcy trzysta osiemdziesiąt dziewięć osób, ale ich odsetek zmalał do 14,4% (Górny 1939: 149). Nadal jest to jednak wielkość znacznie przewyższająca liczbę osób używających języka ukraińskiego razem z osobami mówiącymi po rosyjski, białorusku i rusku (Gawryszewski 2005: 263; Kolasa 2007: 23)⁴, a tylko taką oficjalnie zaliczano do mniejszości narodowych. Bardzo charakterystyczny jest tutaj opis pochodzący z *Monografii powiatu bialskiego województwa lubelskiego*, który autorzy artykułu podają za Górnym:

Gdy chodzi o obecną ludność wyznania prawosławnego – to dla starszych – zagadnienie narodowościowe, z wyjątkiem nielicznych jednostek nastawionych nacjonalistycznie, nie istnieje. Są oni „tutejsi”, „miejscowi” itp. Część starszych wychowanych w szkole rosyjskiej, w styczności z rosyjskimi duchownymi i władzami, raczej uważa się za Rosjan (a nie Rusinów względnie Ukraińców), o ile mają skryształizowane poczucie narodowościowe. Odzyskanie niepodległości przez Państwo Polskie [...], wpływ szkoły, organizacji społecznych itp. – wpływają na obudzenie ducha polskiego i wśród prawosławnych, których dziadowie unicy uważali się za Polaków. Nawet młodzież uważająca siebie niekiedy za Rusinów, a w pojedynczych wypadkach Ukraińców, poza domem najchętniej mówi po polsku, gdyż mowa polska uważana jest za dowód wzniesienia się na wyższy poziom społeczny. Część młodzieży bardziej uświadomiona, przepojona już polską kulturą, zdobytą w szkole, organizacjach społecznych itp., uważa siebie za Polaków wyznania prawosławnego, co oficjalnie deklaruje tak wobec władz, jak i swych współziomków (Górny 1939: 145).

Z przywołanego *passusu* wynika, iż właściwie każdy prawosławny i grekokatolik mówiący po polsku powinien być uznawany za Polaka lub za stojącego się Polakiem. Trudno oprzeć się wrażeniu, że zgodnie z tą opinią realizowana była polityka narodowościowa w odniesieniu do terenów Polski centralnej, której wschodnią granicą była rzeka Bug. Mniejszości słowiańskie miały zostać spolonizowane. Charakterystyczne są tutaj słowa wojewody lubelskiego, Stanisława Moskalewskiego, wygłoszone na III zjeździe starostów województwa lubelskiego w 1921 roku: „po Bug kraj jest czysto polski” (Kurpianowicz 2008: 11).

Działaniami wspomagającymi asymilację kulturową stała się między innymi akcja rewindykacji cerkwi prawosławnych. Prowadzona przez cały okres

⁴ W spisie z 1931 roku w formularzach Głównego Urzędu Statystycznego na obszarach mieszanych narodowościowo używano sformułowania „ruski” wspólnie z ukraińskim na określenie tego samego języka. Nie dotyczyło to województw wschodnich, gdzie określenia „ruski” miejscowa ludność odnosiła do trzech narodowości: białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej. Wątpliwe jest też, że na terenie powiatu bialskiego wykorzystano formularze dwujęzyczne, bowiem obszar po zachodniej stronie Bugu traktowano jako jednoznacznie polski.

międzywojenny, przybrała od 1929 roku formę burzenia „zbędnych” świątyn (Kurpianowicz 2008: 17; 21). Na terenie powiatu bialskiego zniszczono cerkwie w Białej Podlaskiej, Kijowcu, Kostomłotach, Międzyzlesiu i Zahorowie.

Wobec tak przyjętych założeń postępowania w stosunku do ludności ukraińskiej i białoruskiej, nie może dziwić tendencja zaniżania ich liczebności w oficjalnych zestawieniach. Trudno winić tutaj Główny Urząd Statystyczny za takie, a nie inne arkusze spisowe, gdy na poziomie lokalnym dochodziło do manipulacji przez miejscową administrację. Potwierdzeniem zaniżania liczby Ukraińców w powiecie bialskim są informacje zebrane przez Niemców w trakcie spisu ludności powiatu bialskiego, dokonanego 12 kwietnia 1940 roku (Makaruk 1982: 3). Spis ten objął także kilka gmin z powiatu włodawskiego (Kolasa 2007: 100), tak więc podane wartości są relatywnie większe niż wynikałoby to ze zwykłego przyrostu naturalnego. Trzeba też pamiętać, że jesień 1939 roku i zima przełomu 1939-1940 była okresem dużych migracji związanych z kampanią wrześniową i przesiedleniami ludności. Mogły one wpłynąć na strukturę narodowościową powiatu, chociaż raczej w kierunku zwiększenia się liczby osób narodowości polskiej. Na przykład uchodźcy z kampanii wrześniowej, tak samo, jak i przesiedleńcy z terenów włączonych do Rzeszy, to w przeważającej mierze Polacy. Jedynie ucieczka ukraińskich nacjonalistów z terenów, które znalazły się pod kontrolą Związku Radzieckiego, mogła podwyższyć liczebność mniejszości ukraińskiej w powiecie, jednak nie były to duże wartości. Tak więc prawdopodobne, iż proporcje pomiędzy narodowościami z okresu przedwojennego zostały zachowane⁵.

Jeżeli chodzi o strukturę wyznaniową, to w 1940 roku w powiecie bialskim wyglądała ona następująco: rzymsko-katolicy – 74,5%, prawosławni – 14,3%, starozakonni – 10,2%, grekokatolicy – 0,4%, ewangelicy – 0,5% i pozostali – 0,1%. Bardziej interesująca jest statystyka narodowościowa. Niemcy, dla których niezrozumiały był termin „tutejszy”, „miejscowy”, całą tę ludność przypisali do jednej z narodowości: polskiej, ukraińskiej, białoruskiej bądź ruskiej. W ten sposób uzyskali strukturę, w której Polacy stanowili 75,7% mieszkańców powiatu, Ukraińcy byli drugą pod względem liczebności narodowością i obejmowali 10,7% populacji, Żydzi stanowili 10,2%, Rusini – 2,3%, Białorusini – 0,3%, a pozostali 0,2%. Całość uzupełniali Volksdeutsche, których było około 0,6% (Makaruk 1982: 3). Jak wi-

⁵ W największych grupach wyznaniowych, a więc rzymskokatolickiej, prawosławnej i mojżeszowej, różnice między danymi z 1938 roku, a 1940, nie przekraczały 1% w każdej z grup. W stosunku do danych ze spisu powszechnego z 1931 roku różnice były nieco większe (wyznanie rzymskokatolickie w 1931 roku 71,1 %, a w 1940 74,5%, prawosławni w 1931 roku 15,7% wobec 14,3% w 1940 roku i starozakonni 12,3% w 1931 roku i 10,2% w 1940 roku), ale łatwo jest je wytłumaczyć ze względu na dłuższy okres i sytuację wojenną.

dać odsetek mieszkańców narodowości polskiej i żydowskiej nie odbiega od wcześniejszych ustaleń, a także koreluje ze strukturą wyznaniową. Powiela powszechnie przyjmowany schemat Polak – katolik, Żyd – starozakonny. Idąc tym tokiem myślenia, prawosławnymi byli przeważnie Ukraińcy oraz ci, którzy określili się jako Rusini. W takim razie Ukraińców w 1940 roku w powiecie byłoby ponad szesnaście tysięcy, a dodatkowo trzy tysiące czterystu jedenastu Rusinów. A przecież jeszcze w 1931 roku określono liczebność tych pierwszych na podstawie statystyki językowej na dwa tysiące sześćset szesnastu, dodatkowo zaś Bolesław Górny pod koniec 1938 roku wspominał o postępującej polonizacji młodego pokolenia mniejszości ukraińskiej i „tutejszych” (Górny 1939: 144-146).

Podane powyżej wyliczenia wskazują dobitnie na marginalizowanie mniejszości ukraińskiej w okresie dwudziestolecia w powiecie bialskim przez instytucje rządowe i samorządowe. Już na poziomie zbierania i publikowania oficjalnych danych statystycznych pomniejszano liczebność tej grupy społecznej. Inaczej nie można byłoby wytłumaczyć nagłego wzrostu liczebności mniejszości ukraińskiej z poziomu około dwóch tysięcy sześciuset mieszkańców do około szesnastu tysięcy. Następnie wykorzystywano zebrane informacje jako pretekst do dalszych działań polonizacyjnych, ukierunkowanych na ograniczenie szkolnictwa mniejszości narodowych oraz zasięgu kościoła prawosławnego. Bo skoro mniejszość ukraińska jest nieliczna i stanowi niewielki odsetek społeczności lokalnej, to niemożliwe staje się utrzymanie szkoły dwujęzycznej bądź też parafii. Nie dopuszczono również do używania języka miejscowego w sądach i urzędach (Kolasa 2007: 23). W rzeczywistości liczebność Ukraińców w powiecie bialskim musiała być wyższa niż określały to dane urzędowe. W momencie gdy przestał istnieć w administracji polskiej, dotychczasowi „miejscowi” i „tutejsi” nie mieli oporów, aby stać się Ukraińcami. Oczywiście brakuje pewności co do skali tego zjawiska, głównie ze względu na fakt, że wśród grupy osób zmieniających przynależność narodową znaleźli się różnego rodzaju konformiści, liczący na doraźne korzyści. Nie zmienia to jednak ogólnej oceny sytuacji.

Mniejszości białoruska, rosyjska, tatarska i niemiecka

Mniejszości białoruska i rosyjska występująca na terenie powiatu bialskiego nie stanowiła dla administracji polskiej takiego problemu, jak Ukraińcy. Przede wszystkim Rosjanie byli grupą nieliczną, bowiem w 1921 roku tylko stu siedemdziesięciu siedmiu mieszkańców powiatu wskazało identyfikację z narodowością rosyjską. Białorusinów było jeszcze mniej, bo zaledwie sześćdziesięciu ośmiu (*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* 1924), ale

pewien wpływ na taki stan rzeczy miał niski poziom świadomości przynależenia do kształtującego się dopiero narodu. W 1931 roku jako język ojczysty rosyjski zadeklarowały sto sześćdziesiąt cztery osoby, a białoruski sto siedemdziesiąt sześć (*Statystyka Polski* 1938: 33). Można zatem stwierdzić, że przez cały okres międzywojenny stanowili oni niewielki odsetek ludności powiatu. Nie oznacza to, że obydwie mniejszości darzone były specjalnymi względami. Traktowano je jako pewnego rodzaju koloryt lokalny. Z racji niewielkiego udziału w strukturze narodowościowej trudno jest wskazać na przejawy ich marginalizowania, chociaż działania ukierunkowane na ograniczenia zasięgu prawosławia niewątpliwie dotyczyły także Białorusinów i Rosjan. Szczególnie ci pierwsi byli często uznawani za zrusyfikowanych przez cerkiew prawosławną potomków unitów podlaskich i jako tacy mieli zostać przywrócenі na łono narodu polskiego.

Powiat bialski zamieszkiwali jeszcze Tatarzy oraz Niemcy. Byli to potomkowie osadników z przełomu XVI-XVII i XIX wieku, a ich liczebność w okresie międzywojennym nie przekraczała dwustu, zaś odsetek na poziomie 0,1% mieścił się w granicach błędu statystycznego. Trudno też powiedzieć coś o ich poczuciu odrębności narodowej. Bolesław Górny wspomina na przykład o całkowitej polonizacji Tatarów i potomków osadników niemieckich (Górny 1939: 147). Świadczy o tym chociażby liczba sześciu osób, które w 1931 podały jako język ojczysty – język niemiecki.

Podsumowanie

Zróżnicowanie narodowościowe II Rzeczypospolitej stanowiło dla władz państwowych jeden z najtrudniejszych do rozwiązania problemów. Szczególnie nabrzmiała była kwestia mniejszości ukraińskiej, której aspiracje polityczne stanowiły zagrożenie dla integralności kraju. Brak konsekwentnej polityki narodowościowej przez cały okres międzywojenny można uznać za jedną z porażek II RP. W wypadku powiatu bialskiego było nieco inaczej. Położone w centralnej Polsce starostwo uznano za obszar rdzennie Polski i w związku z tym dążono do polonizacji mniejszości ukraińskiej, białoruskiej i osób z niewykrystalizowaną świadomością narodową. Instytucje państwowe i samorządowe szczebla wojewódzkiego, powiatowego i gminnego uporczywie zaniżały liczebność Ukraińców, a także, choć w mniejszym stopniu, Białorusinów. „Tutejszych” traktowano jako potomków unitów, rozumiejąc przez to, że przynależą do narodu polskiego i trzeba im dopomóc w powrocie na jego łono.

Duży problem dla władz stanowiła cerkiew prawosławna. Wedle oficjalnej opinii była ona ośrodkiem ukrainizowania wyznawców, przez co starano

się w różny sposób zwalczać jej wpływy. Czasami sięgano do drastycznych środków, jak na przykład przejmowanie i likwidowanie świątyń. Jednocześnie był to przejaw dyskryminowania wyznania prawosławnego, utożsamianego z mniejszością ukraińską. Chciano w ten sposób, poprzez włączenie do kościoła katolickiego wspólnot zlikwidowanych parafii prawosławnych, przyspieszyć proces polonizacji.

Osobnym zagadnieniem była kwestia mniejszości żydowskiej. Przy niewielkich możliwościach jej asymilacji, podstawowym założeniem stało się ograniczenie jej znaczenia, czy to poprzez zmniejszenie jej udziału w ogólnej strukturze narodowościowej, czy też zredukowanie roli, jaką odgrywali w ekonomice powiatu.

Najtrudniejszym zagadnieniem jest wykazanie, iż podejmowana działalność marginalizująca mniejszości była celowymi, a nawet planowymi posunięciami władz różnego szczebla. O ile w przypadku spisów powszechnych pomniejszanie stanu liczebnego mniejszości było efektem poczynań administracji lokalnej, to już niszczenie cerkwi, i to przy udziale wojska, wymagało aktywności władz szczebla wojewódzkiego i krajowego. Trzeba pamiętać, że u podłoża leżało przekonanie, że II Rzeczpospolita jest państwem Polaków i to oni powinni decydować o jej kształcie. Przekonanie to było obecne u urzędników na wszystkich stopniach administracji państwowej. A środki i kroki, jakie podejmowali, aby je ziszczyć, zależały od czasu i miejsca, w jakim przyszło im działać.

Źródła cytowań

- Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Starostwo Powiatowe Bialskie (SPB), sygn. 199, k. 3.
- Cabaj, Jarosław (2001), 'Podlasie i Chełmszczyzna w pierwszym roku wojny (1914-1915)', *Szkice Podlaskie*: 9 ss. 76-104.
- Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), 3 Dywizja Piechoty Legionów (3DP Leg.), I.313.3.2.
- Chojnowski, Andrzej (1979), *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Chojnowski, Andrzej (1986), 'Problem narodowościowy na ziemiach polskich', w: Andrzej Garlicki (red.), *Z dziejów II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, ss. 177-194.
- Gawryszewski, Andrzej (2005), *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa: Polska Akademia Nauk. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego.
- Górny, Bolesław (1939), *Monografia powiatu bialskiego województwa lubelskiego*, Biała Podlaska (reprint), nakład autora.
- Historia Polski w Liczbach* (1994), Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Kolasa, Agnieszka (2007), *Ukraińcy w powiecie Biała Podlaska w latach 1918-1948*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kuprianowicz, Grzegorz (2008), *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu*, Chełm: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska.
- Madej, Anna (2020), 'Struktura demograficzna powiatu bialskiego w latach międzywojennych', *Journal of Humanities and Social Studies*: 4, ss. 32-51.
- Makaruk, Jan (1982), *Byłem delegatem rządu na powiat Biała Podlaska*, maszynopis w zbiorach Miejskiej Biblioteki Publicznej w Białej Podlaskiej, Warszawa.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* (1924), Tom IV. Województwo lubelskie, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Tablica wojewódzka.
- Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku* (1923). Wyniki tymczasowe, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Statystyka Polski* (1927), t. 18, *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej polskiej z dnia 30 IX 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Statystyka Polski* (1938) Seria C, z. 85, *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.

- Szturm de Szterm, Edward (1973), 'Prawdziwa statystyka', *Kwartalnik Historyczny*: 3, ss. 664-667.
- Tomaszewski, Jerzy (1985), *Ojczyzna nie tylko Polaków*, Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza.
- Tomaszewski, Jerzy (1993), 'Niepodległa Rzeczpospolita', w: Józef Adelson, Jerzy Tomaszewski (red.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 r.)*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, ss. 157-158.
- Urbański, Zygmunt (2003), *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo „Mniejszości Narodowe”.
- Zaporowski, Zbigniew (1989), 'Ludność żydowska w Białej Podlaskiej w latach 1918-1939', *Studia Podlaskie*: 2, ss. 271-286.
- Zawadzki, Arkadiusz (2014), *Gospodarka Południowego Podlasia w latach 1918-1939*, Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.